

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(470. 325+477. 54) “16”: 314. 151. 3 – 054. 72 (=161. 2)

Сергій Кушнар'юв

ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПООСКІЛЛЯ УКРАЇНСЬКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті розглянуто один із прикладів заселення південних рубежів Російської держави українськими переселенцями у першій половині XVII ст. На матеріалах окремого історико-географічного регіону показано особливості та етапи освоєння Поля, взаємодії переселенців із місцевою адміністрацією.

Ключові слова: козаки, колонізація, переселення, порубіжжя, Середнє Пооскілля.

Проблема заселення південного порубіжжя Російської держави у XVII ст. тривалий час привертала до себе увагу дослідників. Однак багато питань залишаються недостатньо висвітленими, а окремі зовсім не вивченими. До них відносяться і проблеми, пов'язані із ранніми етапами заселення території Середнього Пооскілля українськими переселенцями у першій половині XVII ст.

Актуальність питання обумовлена, передусім, значимістю процесів освоєння і заселення українцями південних рубежів Російської держави у XVI–XVII ст., а також недостатньою вивченістю цих процесів стосовно території Середнього Пооскілля.

Мета статті полягає у висвітленні подій, пов'язаних із початковим етапом заселення Середнього Пооскілля українськими переселенцями у першій половині XVII ст. і значенням Валуйської фортеці у цьому процесі.

Проблеми, пов'язані із заселенням і господарським освоєнням території Поля, тривалий час привертала увагу дослідників. Однак, історія заселення українцями Середнього Пооскілля не знайшла відображення у жодному спеціальному дослідженні. Тим не менш, значний документальний матеріал, почерпнутий із різних архівних зібрань, дозволив таким авторам, як Д. Багалію [1], Філарету (Д. Гумілевському) [2] та іншим зібрати цінний джерельний матеріал з історії заселення краю. Окремі питання висвітлено у роботах І. Миклашевського [3], В. Загоровського [4], А. Папкова [5] та інших. Істотний внесок у розробку проблеми зробив валуйський краєзнавець П. Сопін [6].

Середнє Пооскілля, розташоване на території, що у джерелах того часу називалася “Подем” або “польською україною”, увійшло до складу Російської держави на початку XVI ст. У середині XVI ст. до Сіверського Дінця регулярно їздили путивльські станичники, що спостерігали за пересуваннями татарських загонів [7, с. 46]. З 1596 р. важливе місце у заселенні та господарському освоєнні території на річках Сіверський Донець й Оскіл займав Белгород. Частина Поля, південніше міста, була віддана служилим людям для заняття промислами. Для цих же цілей Середнє Пооскілля активно використовували козацькі загоны, що розташовувалися куренями понад Осколом.

На межі XVI–XVII ст. на цій території засновано ще два міста-фортеці, які згодом відіграли одну з ключових ролей у заселенні краю – Валуйки (1599 р.) і Цареборисів (1600 р.). Останнє місто невдовзі припинило своє існування аж до другої половини XVII ст., а Валуйська фортеця на довгий час стала своєрідним форпостом на південних кордонах держави. Українці, іменовані у тогочасних джерелах “черкасами”, брали участь у будівництві південноросійських фортець. “Строельная книга города Валук 1599 года”, опублікована Д. Багалієм, серед служилих людей, скерованих царським указом для будівництва нового міста, називає: “С Дедилова голова Семен Лодыженский, а с ним ... и литвы и немец и черкас лучших 150 конных и с пищалями” [8, с. 1]. Документи, які б свідчили про етапи заселення новозбудованого міста служилими людьми, до нашого часу не збереглися. Можемо припустити, що населення Валуйок певною мірою формувалося за рахунок включення представників так званих “оскольських” і “донецьких” козаків, що використовували територію Середнього Пооскілля для заняття промислами.

Наявність на території Поля досить значної кількості вільних козацьких груп, що займалися як господарською діяльністю, так і відвертим грабуванням прикордонних повітів, підтверджується комплексом джерел. Російський уряд не міг не звертати на них увагу і в другій половині XVI ст. намагався не лише залучати лояльних українців до вартової служби, а й боротися із небажаними переселенцями за допомогою козаків.

Вочевидь, стримувати українських переселенців, які бажали осісти на південному порубіжжі, Російська держава була не в силах. Компромісним рішенням стало зіткнення двох колонізаційних потоків – російського та українського. За умови переходу в московське підданство й виконання різних військових обов'язків, українцям дозволялося оселятися на південних кордонах держави. В останнє десятиліття XVI ст. російський уряд приймав козаків на службу [9, с. 216].

На початку XVII ст. ситуація у регіоні дещо змінилася. Джерела періоду Смути не фіксують фактів прийняття українців на царську службу. Перша відома згадка про козацький загін у Середньому Пооскіллі припадає на 20-ті рр. XVII ст. Оброчна книга Валуйок 1621–1626 рр., один із небагатьох документів першої чверті XVII ст., що зберігся після московської пожежі 1626 р., зафіксувала видачу жалування "черкасам Чедрану с товарищи на два дня меду ведро да тридцать и две чарки вина" [10, арк. 52]. Подальша доля згадуваного отамана та його козаків нам невідома.

Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. територія Середнього Пооскілля стала ареною бойових дій. 28 березня 1633 р. "литовские люди" під командуванням Якова Острянина захопили і спалили Валуйки. У полон потрапив валуйський воєвода Іван Колтовський і десятки валуйчан, пограбовано Валуйський Миколопристанський монастир: "В 141 (1633)-м г. как город Валуйку взяли литовские люди и черкасы, и в те поры государево богомолье монастырь разорили, церковь осквернили и престол порушили. А взяли литовские люди церковнаго строения, книг: устав, Евангелие на престольное, Евангелие толковое, апостол, два пролога, два октоя, два тrefолоя, две триоди, служебник, mineю общую, потребник, псалтырь, часовник, сосуды, кадило, паникадило, ризы, стихарь с поясом, патрахель, поручи, четыре колокола ..." [11, с. 643–645]. Таким чином, для 30-х рр. XVII ст. для Середнього Пооскілля було характерне включення у жорстке військове протистояння не лише між державами, а й на рівні зіткнення двох колонізаційних потоків. З цього часу Москва змінює політику щодо заселення південних територій.

Після Смоленської війни активізувалася народна колонізація українцями Поля. Причини цього явища, передусім, варто шукати у діях Речі Посполитої. Уряд Владислава IV спробував скоротити чисельність козацтва на своїй території. Кількість останніх помітно збільшилося на початку 30-х рр. XVII ст., коли варшавський двір використовував їх для рейдів на територію Московського царства. Оскільки козаки відігравали досить значну роль у бойових діях, вони стали претендувати на отримання особливого станового статусу. Противна сторона не хотіла визнавати таке бажання законним. Після укладення миру зі східним сусідом, польський уряд, місцева влада і шляхта прагнули якомога більше українських козаків перетворити на селян і міщан – осіб, підлеглих або державі, або ж окремим феодалам. Конфлікт між основною масою населення українських земель Речі Посполитої і державою не вичерпувався лише соціальним протистоянням. Невдоволення викликали спроби поширення на православних влади Уніатської церкви [12]. Ці два конфлікти, соціальний і релігійний, спровокували не тільки низку козацьких повстань у Речі Посполитій, а й стимулювали відтік населення за її межі [5, с. 196]. Основна маса українців прямувала у південні повіті Російської держави.

У липні 1639 р. до Валуйок "на вечное житье и государеву службу" з Тамбова прибуло 75 українських козаків на чолі з отаманом Василем Марковим, що вийшли з Польського Задніпров'я у 1638 р. [6, арк. 37] Своє прохання царю про переведення із Тамбова на Валуйки черкаси мотивували тим, що вартова ("береговая") служба на одному місці, на яку вони були призначені тамбовським воєводою, для них була незвична і що вони хотіли б "служить государеву службу", пов'язану зі степовими роз'їздами [6, арк. 37–38].

Козаки отамана В. Маркова стали першими українцями Середнього Пооскілля, які отримали офіційний дозвіл на "осаждення" слобод. Валуйський воєвода Мелентій Квашнін у листі в Москву від 20 липня 1639 р. писав: "... по твоему указу ... как черкасы атаман Марков с товарищи 74 человеками, с женами и детьми прибыли из Тамбова на вечное житье, временно поставил их на дворах валуйских служилых людей за острогом, под городом, в Царегородской слободе. А под дворы им и под огороды места измерил на другой стороне Валуя в старой Царегородской слободе ... А на тех огородах служилые люди весной посадили капусту и посеяли коноплю... И по твоему государеву указу я селиться атаману Маркову с товарищи на указанных местах не велел, докуда валуйские служилые люди с тех огородов капусту и коноплю поупрячут ..." [13, арк. 297]. Далі воєвода писав про те, що наділив переселенців пашнею і сіножатями нарівні із валуйчанами. Однак із-за бідності вони не змогли приступити до негайного заняття сільським господарством, бо не мали ні коней, ні інвентаря, ні насіння для посіву [6, арк. 38]. Зважаючи на обставини, М. Квашнін подав у Розрядний приказ чолобитну, у якій просив пояснити як йому вчинити. У відповідь надіслано царський указ, в якому воєводі пропонувалося попередньо видати усім козакам жалування по 9 карбованців (далі – крб.) рядовим і 10 крб. отаманам. Крім того, пропонувалося виплатити кожному із новоприбулих поселенців по 4 крб. на обзаведення господарством і видати їм на насіння по 3 чверті проса і стільки ж вівса [14, арк. 208].

Новоприбулі переселенці складали поручні записи, основний зміст яких був наступним: "... им государева царева и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси служба служить: в Крым, и в Литву, и к Турскому салтану, и на Поле к вором-черкасом не отъехать, и жити на Волуйке, и дворами строитца, и указныя свои земли похать и хлеб сеяти" [14, арк. 211]. Українці несли вартову службу за Валуєм "у ближних крепостей". По 10 осіб вартувало на вежах приміських укріплень і об'їжджало надовби біля Черкаської слободи. Окрім того, загони з 20–30 козаків супроводжували російські й кримські посольства, що проїжджали через Валуйки. У липні 1639 р. в Розряд надійшла чолобитна від отамана Якова Дмитровича Іваницького і 35-ти українців, які перейшли у російське підданство в 1638 р. і несли "берегову службу" в Тулі. Вони писали, що подібна служба їм не за звичай і просили відправити їх на "украинскую службу с нашею братьею с нововыезжими черкасами на Валуйке" [15, с. 281].

До літа 1640 р. у Валуйській окрузі налічувалося більше 250 українців [6, арк. 39]. Усі вони до цього часу отримали земельні угіддя й сіножаті, а також облаштували на лівому березі річки Валуй власні двори із городами [6, арк. 39–40]. У лютому 1641 р. більше 100 козаків на чолі з отаманом Степаном Волошенином "били чолом" царю Михайлу Федоровичу про повернення їх дітей до государевої служби й наділення їх хлібним і грошовим жалуванням [16, с. 321].

Подібна практика переселення окремих козацьких груп в цілому не була незвичною для південноросійських повітів. Цілком звичним явищем було також протистояння переселенців із місцевими служилими структурами та воєводами. Останні шляхом жорсткого контролю намагалися запобігти індивідуальним і масовим втечам та конфліктам на побутовому рівні. Однак випадки переходу українців до вільного козакування у Полі були досить частими. Наприклад, восени 1640 р. п'ятеро козаків утекло із Валуйок до Курська нібито із наміром купити хліба [9, с. 220]. У наступному році козацький загін, отримавши дозвіл воєводи на заняття рибним промислом на Сіверському Дінці, утік із Валуйок до Литви [9, с. 220–221].

Певною мірою такій поведінці переселенців сприяла політика Речі Посполитої. До 40-х рр. XVII ст. польська влада з метою не допущення подальшого переселення українців на російське порубіжжя, доводила до їх відома, що вони можуть повернутися назад. В результаті чого значна кількість переселенців, що несли службу в Чугуєві та інших містах, у квітні 1641 р. "пішли в Литву" [17, с. 35]. У зв'язку із чугуївськими подіями, Розрядний приказ почав вдаватися до заспокоєння служилих козаків, що залишалися у Росії. Так, 14 травня 1641 р., у Валуйки скерували грамоту, що оголошувала царську милість валуйським козакам і гарантувала їм, що втеча чугуївських служилих людей ніяк не позначиться на ставленні до вірних присязі [5, с. 243].

У відповідь на зачитану воєводою грамоту, українці запевнили у своїй відданості й повідомили, що нічого не знають про листи і людей, які закликають утікати за кордон. Від імені валуйської козацької служилої корпорації, отаман В. Марков влітку 1641 р. подав воєводі Федору Голенищеву-Кутузову колективну чолобитну. У ній було прохання звільнити їх від поруки по козаках Івану Павлову із 18 товаришами, переведеними до Валуйок із Тамбова. Чолобитна викликана тим, що згаданий отаман та інші українці не були одруженими і тому не будували дворів і не "розбивали" городів. Це, на думку воєводської адміністрації, було приводом до втечі "на місце виходу". Як видно із документів, таку ж позицію розділяли їх товариші, які не бажали нести відповідальність за проступки окремих груп переселенців. Воєвода задовольнив прохання чолобитників, звільнив їх від відповідальності за дії недбайливих товаришів. При цьому останніх ув'язнили, їх зброю передали до казни, а коней віддали загону Маркова "на прокорм". У подальшому козаки В. Маркова визволили "павлівських" козаків, подавши чолобитну, ручаючись за них "голова в голову" [5, с. 243].

Російський уряд і надалі продовжував приймати на службу українських переселенців. Однак, розселяти їх прагнули подалі від кордону. Воєводам наказувалося вести постійне спостереження за поведінкою новоприбулих переселенців й припиняти будь-які намагання втечі зі служби. Завдяки узгодженим діям, випадків масового відходу українських переселенців із Валуйок більше не було. Однак, втечі невеликими групами тривали й надалі. Так, у 1644 р. згадуваний отаман С. Волошенин подав чолобитну цареві для прохання про виплату річного жалування "для бедности великой". Під грамотою підписалася 71 особа [18, с. 394]. При цьому, в 1641 р. зі С. Волошенином значився 101 переселенець. Таким чином, за три роки з Валуйок тільки із однієї групи переселенців утекло "в Литву" або у польські міста 30 осіб [9, с. 215; 15, с. 281].

Таким чином, Валуйки, засновані наприкінці XVI ст. на Осколі, біля гирла річки Валуй, були не тільки південним форпостом на шляхах просування кримських татарів до центральних повітів держави, а й стали ключовою ланкою у заселенні території Середнього Пооскілля у XVII ст. Поряд із російським, у краї існував й український колонізаційний потік, який значно посилювався з кінця 30-х рр. XVII ст. Активізацію міграційних процесів у зазначений період можна пояснити наступними причинами: погіршенням соціально-економічної ситуації у Речі Посполитій і початком зведення російським урядом Белгородської засічної смуги, що вимагало збільшення чисельності служилого

населення на південних рубежах, особливо у тих містах, які не входили до оборонних споруд новозбудованої смуги. Місцева адміністрація приймала переселенців на государеву службу, дозволяла селитися у приміських слободах, наділяла їх землею. Однак, незважаючи на це, частина переселенців, втративши колишню козацьку волю, залишала свої слободи і службу російському царю. В результаті чого російський уряд був змушений прийняти низку заходів, що мали регулювати службу українських переселенців. Надалі ця політика стане основою вкорінення українців на південному порубіжжі Російської держави та на території Середнього Пооскілля зокрема.

Список використаних джерел

1. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – М., 1887. – 614 с.
2. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии / (Д. Г. Гумилевский) Филарет: в 3 т. – Х., 2005 – Т. 1. – 236 с.; т. 2. – 432 с.; т. 3. – 170 с.
3. Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894. – Ч. 1. – 310 с.
4. Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI в. / В. П. Загоровский. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1991. – 270 с.
5. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.) / А. И. Папков. – Белгород: Константа, 2004. – 351 с.
6. "Валуйский историко-художественный музей", д. 252, л. 1–70.
7. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1969. – 239 с.
8. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии / Д. И. Багале́й. – Х., 1890. – 420 с.
9. Папков А. И. Служилые черкасы. Новый элемент вооруженных сил Юга России позднего средневековья / А. И. Папков // Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси. События, памятники, традиции. – Тула: Тульский полиграфист, 2001. – С. 214–229.
10. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 210, оп. 21, д. 8, л. 50–62.
11. Акты Московского государства / [ред. Н. А. Попов]. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг. – СПб., 1890. – 776 с.
12. Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII в. и на начальном этапе народно-освободительной войны / Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36–46.
13. РГАДА, ф. 210, оп. 1, д. 132, л. 295–305.
14. РГАДА, ф. 210, оп. 1, д. 22, л. 205–213.
15. Челобитная атамана Я. Иваницкого и 35 украинцев-переселенцев о переводе их с береговой службы в Туле на сторожевую пограничную службу в город Валуйки от июля 1639 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 281.
16. Челобитная украинцев, переселившихся во главе с атаманом С. Волошенином в город Валуйки, о приеме их детей на сторожевую службу от февраля 1641 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 321–322.
17. Папков А. И. Упорядочение службы украинских переселенцев на территории Белгородской черты в 40-е годы XVII века / А. И. Папков // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и Запада России. – Липецк, 1998.
18. Грамота из Разрядного приказа валуйскому воеводе П. И. Колтовскому о выплате годового хлебного жалованья украинцам, переселившимся в город Валуйки во главе с атаманом С. Волошенином 1644 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 394–395.

Сергей Кушнарев

ЗАСЕЛЕНИЕ СРЕДНЕГО ПООСКОЛЬЯ УКРАИНСКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

В статье рассмотрен один из примеров заселения южных рубежей Российского государства украинскими переселенцами в первой половине XVII в. На материалах отдельного историко-географического региона показано особенности и этапы освоение Поля, взаимодействие переселенцев с местной администрацией.

Ключевые слова: казаки, колонизация, переселение, порубежье, Среднее Поосколье.

Sergei Kuschnarev

THE SETTLEMENT OF SEREDNIE POOSKILLA BY UKRAINIAN SETTLERS IN EARLY SIXTH CENTURY

This article deals with one of the examples of settlement of the South borders of the Russian State by Ukrainian settlers in early XIXth century. On the materials of the particular historical-geographical

region there were defined the specifics and periods of the settlement of the area of Pole, as well as interaction of settlers with the local administration.

Key words: cossacks, colonization, settlement, border, Serednie Pooskillia.

УДК 572.71 (477.82) "16/19"

Юрій Долженко

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ ПІД КАФЕДРАЛЬНИМ КОСТЕЛОМ СВ. ПЕТРА І ПАВЛА У ЛУЦЬКУ В XVII–XX СТ.

У статті проаналізовано залишки осіб, похованих під кафедральним костелом Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки із населенням Східної і Західної Європи XVII–XX ст. Визначено, що, згідно із даними краніометрії, простежується зв'язок чоловічої досліджуваної вибірки із Сумами, Луцьким братством, Вишгородом. Жіноча група із кафедрального костелу Св. Петра і Павла, згідно із даними краніометрії, статистично близька до широколицької серії Луцького братства.

Ключові слова: краніологія, антропологія, Луцьк, кафедральний костел, історія.

Історія антропологічного вивчення населення західних регіонів України козацьких часів та сучасності розпочата В. Бушковичем [33] і продовжена В. Алексеєвим [1, с. 51, 331–332]. Останнім опрацьовано і об'єднано в одну групу XVIII–XIX ст. 17 чоловічих та 6 жіночих черепів представників західних українців. Деякі черепи із Волині досліджувалися і за етнічною краніоскопією О. Козинцевим. Вони увійшли до збірної серії українців [21, с. 9]. Вивчаючи територіальні варіації антропологічних особливостей у східнослов'янського населення XX ст., Т. Алексеєва відмітила, що на території Волині, правобережжі Дніпра й волинського Полісся, Підляшшя, виокремлюється більш широколиций варіант, ніж на територіях над Дніпром, на Лівобережжі, Прикарпатті та Закарпатті [4, с. 241]. Враховуючи те, що до досліджуваної вибірки ймовірно потрапила й невелика частина черепів XX ст., слід згадати й соматологічні дослідження В. Дяченка [17–18], у яких антрополог, проаналізувавши склад українського народу, виокремив п'ять антропологічних типів. На Волині дослідник виділив волинський варіант центральноукраїнської антропологічної області, до якої відніс Волинську, південь Рівненської та північні райони Тернопільської і Львівської областей [17, с. 72]. Нещодавно опублікована стаття із краніології черепів із церкви Луцького братства [14]. Таким чином, наша робота суттєво доповнить дослідження населення міста і західного регіону в цілому.

Загалом досліджено 31 поховання із крипти римо-католицького костелу, придатне для краніометрії, з них – 21 чоловічий і 9 жіночих черепів. Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у підземеллі. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, у якій нумерація ознак вказувалася за Р. Мартіном, а назомаллярний та зигмаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [3, с. 55; 39]. Визначення краніометричної точки лямбда проводилося за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [34]. У таблицях лінійні розміри вказані у міліметрах, кути – у градусах. Параметри позначені наступним чином: n – число випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, m_s – помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Дебецем [3]. Стаття похованих визначалася виключно за особливостями будови черепа, позаяк кістяк департизований. Вік встановлювався комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах [32; 42]. Для характеристики краніологічної серії XVII–XX ст. із Луцька, використана методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії, запропонованої доктором історичних наук О. Козинцевим [21–22]. При інтерпретації даних використовувалися комп'ютерні програми, створені Б. та А. Козинцевими у 1993 р., а також А. Громовою у 1996 р.

За результатами дослідження нами виявлено, що розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся розвинуті середньо – бал 3 виявлений тільки у двох випадках із 18. Помірно розвинуті й надбрівні дуги. Серія із 21 черепа характеризується помірною довжиною та великою шириною черепної коробки і складається з п'яти мезокранних та десяти брахікранних черепів, у середньому за черепним індексом (82) вона брахікранна. Доліхокранні краніологічні типи відсутні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами дорівнює великим абсолютним розмірам (табл. 1). За висотно-поздовжнім покажчиком (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон) чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (середньо-високі), а за висотно-поперечним належать до тайпенокранного варіанту